

УДК 94(477.8)"194/195"[069.8:94(477)"1939/1945"]

© Світлана ДАЦЕНКО

МАРШРУТАМИ ПЕРЕСЕЛЕНЬ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЙНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ТЕРЕНАМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Подано стислий огляд шляхів надходження персональних комплексів учасників та свідків українсько-польського трансферу. Проаналізовано матеріали, які поповнили фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні і стануть джерелом подальшого дослідження та експозиційного висвітлення історії українсько-польських відносин.

Ключові слова: українсько-польські відносини, трансфер, операція «Вісла», обмін населенням, фондова колекція.

Наукове комплектування фондів – один з основних видів музейної діяльності. Сотні наукових відряджень, військово-польових експедицій Україною та всіма колишніми республіками Радянського Союзу суттєво збагатили фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні. На сьогодні – це майже 400 тис. артефактів про події Другої світової війни.

Нові політичні процеси, які розпочалися в Україні на початку 1990-х рр., зокрема проголошення її Незалежності, започаткували пострадянський, сучасний історіографічний період. А в рамках Закону про декомунізацію 2015 р. відбувається кардинальний перегляд радянських концепцій у дослідженні подій та явищ Другої світової війни та формування нових підходів до вивчення історії України воєнного та повоєнного періодів, подолання партійно-ідеологічного догматизму, втілення традицій антропоцентризму, розширення проблематики досліджень, пов'язаних із наслідками війни. Однією із таких проблематичних тем є тема українсько-польських відносин, зокрема – переселенських депортацій. А тому маршрути музейних відряджень пролягли від західного українського прикордоння до східних околиць держави, куди й переселяли примусово українські родини.

Що ж являв собою переселенський трансфер?

У 40 – 50-х рр. ХХ ст. популярним вирішенням проблеми національних меншин в європейській політиці стали так звані «трансфери населення» (обмін). Справжню ланцюгову реакцію викликало масове вигнання німців зі Східної Пруссії, Сілезії й Богемії. Були переселені поляки з України, Білорусії й Литви,

частково вигнані угорці з Румунії і Словаччини. У СРСР переселення народів стали наслідком політичних рішень. Здебільшого вони були примусовими, тому їх називають депортаціями. У 1940-х рр. на підставі сфальсифікованих звинувачень з місць свого історичного існування або постійного мешкання були переселені етнічні німці, турки, народи Чечні, Інгушетії. На території сучасної України відомою масовою акцією депортації стало виселення у травні 1944 р. близько 200 тис. кримських татар у Середню Азію.

Після врегулювання територіальних питань між РНК СРСР та Польським Комітетом Національного Визволення Західна Україна з її понад 7-мільйонним населенням стала складовою частиною УРСР. На території Польщі залишився значний масив етнічних українських земель. З метою досягнення етнічної однорідності населення двох держав їхні уряди почали акції виселення українців з Польщі, а поляків – з України.

Масові переміщення населення з українсько-польського прикордоння мало чотири етапи. Перший та другий відбувалися на підставі підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні «Угоди між урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР». Відповідно до неї 482 тис. українців і членів змішаних родин із Краківського, Пряшівського і Люблінського воєводств Польщі організовано переселили в УРСР. Окрім того, понад 20 тис. українців польські війська буквально «перегнали» через прикордонну р. Сян без оформлення будь-яких документів. Попри те, що в Угоді зазначалося, що «евакуація мусить мати добровільний характер», насправді мали місце численні свідчення того, що процес переселення був позбавлений навіть ознак декларованої добровільності.

Перший етап переселення від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний.

Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р. здійснювався за участі військових підрозділів та інших репресивно-силових структур.

Третій – від квітня до жовтня 1947 р., або військова операція під криптонімом «Вісла» (або Акція «В»). Унаслідок цього трансферу на західні та північні землі Польщі, звідки депортували німців, переселено і фактично розпорошено, прагнучи розірвати сусідські і навіть родинні зв'язки, та з метою асиміляції 150 тис. українців. Виселення відбувалося з великою брутальністю, супроводжувалося вбивствами. Вчинене насильство пояснювалося актом колективної відповідальності українців за дії ОУН-УПА. Однак Микола Литвин зазначав: «... Це етноцид щодо українців з боку польської комуністичної влади. Польськими аргументами було те, що українців переселяють, щоб зменшити вплив УПА і розбудувувати Народну Польщу. Проте чисельність УПА на землях, з яких виселяли тоді українців, була малою, й УПА не становила реальної загрози для польської держави...» [13].

Четвертий, заключний етап, – вирівнювання польсько-радянського кордону в районі м. Устрики Дольні (Дрогобиччина). Остаточні територіальні корективи між СРСР та ПР були підписані 15 лютого 1951 р. і увійшли в історію як «обмін ділянками державних територій», а у Польщі – під криптонімом «Акція Н-Т 1951» за назвами повітів, які підлягали переселенню. Згідно з договором до УРСР відійшли гміни Кристинопіль (згодом перейменований на Червоноград), Белз, Хоробрів та Угнів у Люблінському воєводстві, де були значні поклади кам'яного вугілля і зручне для СРСР залізничне сполучення. До Польщі відійшла західна околиця тодішньої Дрогобицької області – Нижньоустрицький та частини Хирівського та Стрілківського районів. Обмін територіями не передбачав обміну населенням. Це означало, що люди, котрі мешкали на території, що підлягала обміну, мали бути виселені з рідної землі. Громадян Польщі – понад 16,5 тис. осіб виселили в бойківські Бескиди. А понад 32 тис. українців, виселених із Західної Бойківщини, потрапили у віддалені степові села Миколаївської та Одеської областей. А Червоноград, Белз, Сокаль заселяли прибульці з усього СРСР, переважно робітники зі сходу України.

Дехто з істориків виділяє як окремий етап процес демілітаризації державного кордону між СРСР та Республікою Польща, під час якого з населених пунктів, що відійшли до Польщі, вглиб УРСР упродовж 1944 – 1951 рр. переселили 9 215 українців [9, 138]. Отже, жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944 – 1951 рр. стало понад 700 тис. етнічних українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. І єдиною причиною депортацій було те, що вони були українцями [7].

Щороку кількість ґрунтовних праць і опублікованих документів із проблеми трансферу українського та польського населення збільшується [4, 5, 10, 11, 12, 14, 15].

Науковці Меморіального комплексу широко застосовують різноманітні наукові дослідження в практичній діяльності. Матеріали із зазначеної теми не раз використовувалися під час підготовки виставкових проєктів та науково-популярних видань, зокрема, «Війна. Документ. Пам'ять. Маловідомі сторінки» (2009 р.). Цей виставковий проєкт підготовлений спільно з Державним комітетом архівів України. Архівні матеріали та музейні експозити неупереджено констатували, як тисячі людей перевезли за сотні кілометрів від домівки, поселили в необлаштованих умовах, несприятливому кліматі, часто без фінансової підтримки та роботи за фахом. Упродовж тривалого часу в музеї здійснювався збір матеріалів з означеної теми, що дало можливість представити артефакти в головній експозиції Меморіалу.

Сьогодні фондова колекція музею налічує близько 20 персональних комплексів учасників та свідків українсько-польського трансферу, це понад 100 музейних предметів [6]. Більшість науковці зібрали під час музейних експедицій до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Основним завданням публікації є висвітлення шляхів надходження матеріалів із зазначеної теми до фондової колекції Меморіалу.

Вразливу для багатьох українських родин тему українсько-польського трансферу музейники почали студіювати на початку 1990-х рр. У результаті зустрічей із родинами Миколи Поліщука з м. Андрушівка Житомирської області та Ганни Безденежних з Києва були зібрані документи, що ілюструють організацію та проведення українсько-польського трансферу. Варто зазначити, що процес переселення був чітко організований. Головними уповноваженими українського уряду УРСР у справі евакуації населення були М. Підгорний та М. Ромащенко (від 1 січня 1946 р.), з боку Польщі – консул К. Рогальський (до квітня 1945р.), пізніше Й. Беднаж (1 травня 1945 р. – березень 1947 р.). Їхні резиденції розташовувалися у Любліні та Луцьку. Головні уповноважені мали по два заступники, регіональних уповноважених та представників, експертів і різний технічний персонал.

Микола Поліщук – представник Головного Уповноваженого уряду УРСР у справах евакуації українського населення з території Польщі, референт районної комісії у м. Влодава (Польща). М. Поліщук – учасник радянсько-фінляндської та німецько-радянської війн, кавалер орденів Червоної Зірки (1942 р.), Слави III ст. (1967 р.) та медалі «За відвагу» (1942 р.) У 1942 р. під Смоленськом дістав важке поранення. Після тривалого лікування влітку 1944 р. повернувся в рідну Андрушівку. Від жовтня 1944 р. до червня 1945 р. організовував переселення українців із Польщі. До музею передав посвідчення про відрядження та службові записки щодо забезпечення транспортування «евакуйованих» [17].

Суспільно-політичні процеси в країні потребували активізації процесів комплектування. Упродовж останніх десяти років співробітники музею здійснили низку відряджень до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, головною метою яких було наукове комплектування фондів матеріалами учасників та свідків українсько-польського трансферу 1944 – 1951 рр.

У 2008 р. група науковців музею працювала у Львові, де познайомилася з Єлизаветою Савкевич (у дівочтві Гимос) із с. Стужиця (нині Холмський повіт, Люблінське воєводство), яку переселили до України під час першого етапу. Напередодні Другої світової війни родина Гимос проживала у рідному селі. У вересні 1939 р. з початком бойових дій батька Івана Гимоса мобілізували до польського війська. Він загинув у перших боях із нацистами. Життя в окупованому селі було складним, тому у 1940 р. Єлизавета з матір'ю Надією Йосипівною переїхали до м. Холм. Дівчина закінчила курси бухгалтерів. У жовтні 1942 р. 16-річна юнка потрапила під облогу на місцевому залізничному вокзалі й була вивезена спочатку до табору примусового утримання цивільних осіб у Любліні, а кілька тижнів по тому – до концтабору Майданек (Польща). Наприкінці 1942 р. її перевели до концтабору Аушвіц-Біркенау, де вона працювала в робочій команді будівельно-шляхової фірми «Шольц і Проске». Навесні 1943 р. Єлизавета важко захворіла на тиф. Після тривалого лікування отримала відпустку за станом здоров'я й повернулася додому. У вересні 1944 р. її разом із матір'ю переселили на Львівщину. До музею Єлизавета Іванівна передала документ, що підтверджує народження в Польщі, та серветку, яку вишивала ще на батьківщині [19].

Переселенню передувала тривала підготовча робота, під час якої уточнювали склад родини, робили опис майна, худоби, продовольчих запасів, які сім'я могла взяти із собою, чи те, яке мали компенсувати на новому місці. Усю інформацію заносили до евакуаційних листів чи посвідок про переселення. У результаті зустрічі з Петром Русиняком із м. Бережани Тернопільської області до фондозбірні музею був переданий зразок евакуаційного листа, виданий родині у квітні 1945 р. [24]. Подружжя Йосип та Антоніна Русиняки проживали в с. Верхомля Велика (нині Новосондецький повіт, Малопольське воєводство), мали шестеро дітей. Петро був наймолодшим, у 1945 р. йому виповнилося 11 років. Після приходу радянської влади до Червоної армії мобілізували двох старших братів – Еміля та Михайла. Оскільки родина була заможною, то щоб уникнути від вивезення до Сибіру, батько відмовився від своєї власності. Чіпка дитяча пам'ять зафіксувала жахливі епізоди депортації: «...Коли уповноважений з переселення вивчив наше господарство, то сказав, що ми є куркулі, і якщо в пересильному листі запишемо всю вартість, то нас одразу вивезуть до Сибіру. Тому батько записав лише десятку частину, і уповноважений направив нас до Ворошиловградської (нині Луганської) області, але не було вказано, куди саме. Дозволили нам взяти з собою дві корови та коня. Погрузили нас у товарний вагон у Новому Сончі, і їхали ми майже місяць. Пригадую, що вгрузили нас на станції Сімейкіне, як циганів, під відкритим небом ... Не можна словами описати наше душевне потрясіння, розпач, коли роздивилися все навкруги. Ми чекали три дні, самі не знаючи чого. На третій день нас привезли на колгоспне подвір'я с. Талове (нині Станично-Луганський район Луганської області), хати не дали. Нас забрала до себе одинока жінка. Жили ми в неї недовго, бо десь на Різдво згоріла її хата. І ми знову опинилися на вулиці. Яким чином і хто нас розселив, я не пам'ятаю, але я жив із батьками в землянці, де не було навіть світла. Брати спали разом із худобою в невеличкій кімнатці чийогось будинку, а сестер забрали до себе інші люди і поселили їх у кімнаті коридорного типу. Усі працювали в колгоспі, коня в нас забрали. Місцеві нас не прийняли, ставилися з підозрою, називали «поляками». Нам не підходив клімат, бо було дуже гаряче і сухо влітку, тому всі переселені, особливо діти, часто хворіли. А головне – не було лісів. Міняти місце проживання або виїхати в іншу область переселенцям було заборонено. Тоді ми всі вирішили виїхати нелегально. Що могли, взяли на плечі і вночі виїхали поїздом зі станції Сімейкіне. Жінки і діти їхали у вагонах, а чоловіки – на дахах вагонів. У Ворошиловграді нас висадили з потяга, чоловіків забрали до міліції. Ми з мамою три дні голодні сиділи на станції. А через три дні жінки пішли до відділку і заявили: «Ми і наші діти голодні, або годуйте нас, або відпустіть наших чоловіків, і ми поїдемо звідси». І ми всі посідали на підлогу в коридорі. Таким чином жінки відвоювали чоловіків, і їх відпустили. Брат Михайло казав, що потрібно їхати в Бережани, бо тут багато наших земляків. Ми сіли в поїзд і поїхали на захід...» [2].

У 1946 р. родина Русиняків приїхала до м. Бережани Тернопільської області, де спочатку їм дали недобудовану хату. Йосип Семенович зі старшими синами

влаштувався на роботу будівельником колгоспу «Червоні Бережани», де вже працювала й Антоніна Атанасіївна та донька Стефанія. У 1947 р. сім'ї виділили дві невеличкі кімнати, а за два роки половину приватного будинку на вул. Львівській (на увесь будинок не вистачало коштів, зазначених у пересильних документах). Тут Петро Йосипович закінчив Бережанську середню школу, вступив до Бережанського медичного училища, по закінченні якого працював у місцевій лікарні. Усе життя він прожив у будинку на вул. Львівській. Його сестра Стефанія відома в Західній Україні художниця. В її творах відображена ціла епоха життя лемків на рідній землі в 1930 – 1940-х рр. Окрім того, Стефанія Русиняк займалася іконописанням та вишивкою. До фондової колекції музею надійшли предмети побуту, які були свідками трагедії переселеної родини [22].

Якщо попередні два етапи українсько-польського трансферу науковці вважають відносно добровільними, то третій етап, операція «Вісла», полягав у примусовій, із використанням військ (СРСР, ПНР та ЧСР), депортації українців з їхніх етнічних територій. Формальним приводом до початку операції «Вісла» стала загибель 28 березня 1947 р. у районі с. Яблоньки (нині Ліський повіт, Підкарпатське воєводство) у бою з вояками УПА заступника міністра оборони Польської республіки генерала К. Сверчевського. Одним із відділів, які брали участь у цьому бою, командував Степан Стебельський («Хрін»). Майор УПА Степан Стебельський – командир сотні «Ударник-5», з 15 серпня 1947 р. – начальник Тактичного відтинку-24 «Маківка» Військової округи-4 «Говерла» групи УПА-Захід. Один із засновників інженерних підрозділів УПА. В УПА з червня 1944 р. Командував підрозділами в 100 боях. Наприкінці жовтня 1944 р. під час бою під Лещавою-Горішньою Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства зазнав поранення в обидві руки – одна назавжди залишилася нерухомою. Лицар Срібного Хреста Бойової Заслуги 1-го класу та Золотого Хреста Заслуги 1-го класу.

У 2015 р. музейники перебували у відрядженні у Львівській області, де познайомилися з учасником національно-визвольного руху, дослідником історії Самбірщини Миколою Петрущак. Як результат – фондова колекція поповнилася оригінальними чоботами Степана Стебельського [21].

Операція «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р. й супроводжувалася масовим насильством над українським населенням. Найбільш «підозрілих» українців, насамперед патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА, влада ізолювала в таборі Явожно (філіал колишнього нацистського концентраційного табору Аушвіц). Формально акція «Вісла» тривала до липня 1947 р., але переселення окремих господарств затяглося до жовтня 1947 р.

У 1947 р. під час операції «Вісла» були переселені родини Патриляків із Тернопільщини та Баків з Івано-Франківщини.

Українська сім'я Паріляків проживала в с. Нагоряни (нині Буківський повіт, Підкарпатське воєводство). До Першої світової війни це була заможна селянська родина. Глава родини Михайло Патриляк – організатор сільського кооперативу. З початком бойових дій на території краю уряд Австро-Угорщини змусив

господаря продати все поголів'я тварин для військових потреб, що підірвало статки родини. У міжвоєнний період стан справ удалося дещо покращити. На допомогу прийшли двоє синів – Володимир та Іван. З початком Другої світової війни сім'я опинилася в зоні німецької окупації. Під час вигнання нацистів із села в 1944 р. згоріла батьківська хата родини Патриляків. Отож до весни 1945 р. вони змушені були жити в таборі для біженців, а потім почали відбудовувати своє господарство. Проте вже через рік, у квітні 1946 р., родина потрапила під переселення. Івана Патриляка з дружиною Марією, синами Казимиром та Здіславом переселили до с. Гаї-Розтоцькі (нині Зборівський район Тернопільської області). Молодшу сестру Марії – Катерину Мушинську, разом із чоловіком та сином Тадеушем, а також брата Івана – Володимира Патриляка, у рамках операції «Вісла» у квітні 1947 р. переселено до м. Колобжег (Польща). До 1954 р. Іван Патриляк вів одноосібне господарство. Потім був загнаний до колгоспу, працював фірманом (візником). На пенсію вийшов у 54 роки, оскільки під час переїзду з Польщі назвав фіктивну дату народження (1897 р.). Співчував антирадянському руху Опору на Тернопільщині. Інколи допомагав харчами та одягом, згадував, що то були молоді хлопці, які зазнавали страждань, хворіли на туберкульоз, терпіли масові побої та знущання. До 1980-х рр. не полишав думки, що їм дозволять повернутися «додому» [1]. Онук Івана Михайловича Патриляка передав до музею фото великої родини Патриляків-Мушинських та документи на володіння українською родиною землею [23].

Серед матеріалів, знайдених під час відрядження до м. Івано-Франківськ, дерев'яне колесо до візка та підкова-оберіг Василя Бака, родина якого напередодні війни проживала у с. Вільні Грузки (нині Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство). До початку Другої світової війни це була заможна селянська сім'я. У 1939 р. нацистська окупація села тривала лише два тижні, після чого воно опинилося у зоні, яку контролювала радянська влада. У родини Баків відібрали майже всю землю. Батько, Володимир Бак, від початку німецько-радянської війни був мобілізований до Червоної армії. У складі Південно-Західного фронту брав участь в оборонних боях в Україні, обороні Києва. Під Києвом Володимир Степанович потрапив у оточення, деякий час перебував у таборі для військовополонених у Вінницькій області. Його разом з іншими відпустили восени 1941 р. Додому повернувся у грудні того самого року. У березні 1945 р. повторно мобілізований. У складі 1-го Українського фронту брав участь у вигнанні нацистів з території Польщі, Чехословаччини. Загинув 20 квітня 1945 р. Після його загибелі мати, Ганна Михайлівна, залишилася з трьома малими дітьми на руках. До жовтня 1944 р. родина Баків була під наглядом нацистських окупаційних військ, а з наближенням Червоної армії – й «червоної партизанки». Це було пов'язано з тим, що дядько Василя – Теофіль Бак-Бойчук («Батько»), був обласним провідником ОУН (м) на Лемківщині, керівником похідної групи, яка діяла в Харківській, Полтавській, Сумській областях. Сім'я Баків відчула на собі кілька етапів депортацій: у 1945 р. сестру Володимира, Стефанію, переселили в Івано-

Франківськ, а іншу сестру Терезію – у с. Бережани Львівської області. Ганна Михайлівна з трьома дітьми залишилася в Польщі. Життя в цей період було складним. Село Вільні Грузки постійно потерпало від нападів вояків Армії Крайової. До 1945 р. у селі залишилося 14 дворів із 400, решта були спалені. Їхню оселю пограбували та спалили у липні 1946 р. 27 квітня 1947 р. залишки великої родини Баків разом із рештою українських родин виселили до м. Лідзбарк (нині м. Лідзбарк-Вармінський, Вармінсько-Мазурське воєводство), поселили в бараці. Як згадував Василь Володимирович, польське населення ставилося до них дуже вороже, не раз на їхню адресу звучали погрози. Тому мати вирішила переїхати в УРСР, ближче до сестер чоловіка. Вона звернулася до радянського консульства у Варшаві й прийняла радянське громадянство. Спочатку жили на Львівщині, пізніше переїхали до Івано-Франківська. Разом із родиною, яка поневірялася по переселенських дорогах, скрипіло колесо, виготовлене господарем, та підкова-оберіг, що й донині зберігалася у хаті переселенців [20].

У післявоєнний період депортаційна політика СРСР була спрямована не лише на етнічних українців Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини, а й застосовувалася проти населення західного регіону УРСР. Так, у процесі утвердження на західноукраїнських землях радянських політичних і соціально економічних відносин важливу роль відігравав державний механізм регулювання людських трудових ресурсів. Централізована економічна політика дозволяла маніпулювати та перерозподіляти не тільки матеріальні, а й людські ресурси з регіону в регіон, з області в область, з галузі в галузь. Західноукраїнські області вважалися важливим джерелом забезпечення робочою силою: вища, порівняно з іншими регіонами, густина сільського населення, значний відсоток індивідуальних господарств, слаборозвинена промисловість. Потужна мобілізація робочої сили із західного регіону УРСР мала на меті політичні мотиви: розпорошити місцеве населення, відвернути його частину, особливо молодь, від національно-патріотичних устремлінь, позбавити ряди УПА поповнення. Тому одразу після вигнання нацистів у всіх західних регіонах розгорнулася пропагандистська та організаційна робота з мобілізації трудових та матеріальних ресурсів на відбудову Донбасу. По областях за кожним районом у порядку шефської допомоги були закріплені конкретні шахти. З 1949 р. впроваджується практика дозаселення східних та південних регіонів УРСР, а саме Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Цей процес був викликаний низкою факторів: демографічні втрати населення регіону в міжвоєнний період та воєнне лихоліття автоматично визначили його статус як трудонедостатнього; багатотисячні втрати населення від голоду 1946 – 1947 рр., неефективність державної політики в галузі сільського господарства. Крім того, було зірвано державницьку політику масового переселення у східні і південні області українців із території Польщі в 1945 – 1946 рр. Станом на початок 1947 р. із східних і південних областей УРСР самовільно виїхали в західний регіон 78 % від переселених у ці області. Постановою ЦК КП(б)У та РМ УРСР від 12 вересня 1949 р.

«Про переселення колгоспників і одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР» було визначено план-розрядку для кожного району про кількість обов'язкового переселення. У наступні роки маховик «добровільно-примусових» переселенців із західних у південні області УРСР набирал дедалі більших обертів і на кінець 1953 р. становив 370 тис. осіб [16, 61].

Від самого початку переселенців у південні області відправляли не тільки сім'ями, а й цілими колгоспами, які створювалися в західних областях. Під час відрядження до Львівської області були знайдені рушник, вишитий характерними для західних регіонів України орнаментом, та глечик 1930 – 1940-х рр., що належали родинам переселенців із с. Косичі (нині Золочівського району). У квітні 1951 р. із цього села був переселений у Херсонську область увесь колгосп, у складі якого перебувало 72 родини. Оскільки більшість сімей не бажали добровільно переїжджати, з інших сіл були направлені спеціальні бригади, які розібрали будівлі колгоспників і залізничним транспортом відправили на новопризначене місце проживання. Уже до кінця цього ж року понад 50 сімей повернулися на попереднє місце проживання [18].

Часто-густо переселенські акції ставали формою колективного покарання населення західного регіону, засобом примирення з радянським режимом. Подібні акції зумовили суттєве зменшення кількості сільського населення. В атмосфері страху і терору селяни стали активніше записуватися в колгоспи, аби убезпечити себе від можливих репресій. Депортації пришвидшили колективізацію західноукраїнського села та знекровили соціальну базу українського націоналістичного підпілля. На підтвердження тези – фото, документи та особисті речі Василя Синишина, зібрані під час музейної експедиції до Тернопільської області [25].

Село Русилів Бучацького району, що налічувало 500 – 600 жителів, мало міцні національні традиції. Селяни були вояками Української Галицької Армії, чимало їх загинуло в боях із поляками у 1918 – 1919 рр., коли у 1942 р. була створена УПА, близько двох десятків юнаків та дівчат із Русилова приєдналися до повстанців. Під час нацистської окупації в селі діяли осередки Організації українських націоналістів та молодіжної організації «Пласт». Після повернення радянської влади в 1944 р., користуючись лояльністю та підтримкою у місцевого населення, село стало опорною базою для бійців УПА. На території Русилова точилося кілька боїв між повстанцями та внутрішніми військами. Найзапекліший 28 квітня 1948 р. У цьому бою один повстанець загинув, а двох поранених, Михайла [прізвище невідоме] з Доброполя Тернопільської області та районного провідника служби безпеки ОУН Івана Кривенького (псевдо «Захар») таємно доправили в Русилів, де їм надали медичну допомогу. За пораненими доглядала медсестра місцевого медпункту Валентина Шевська. Хтось доніс на жінку, і її засудили до 25 років таборів.

Колективізація в селі відбувалася зі значними труднощами. Колгосп імені Маршала Жукова, організований у 1946 р., проіснував три роки. У 1949 р. селяни,

підтримані повстанцями, активно з нього виходили. Під час одного із зібрань відбулася сутичка, в якій загинув голова колгоспу Леонід Литвишок та голова сільської ради Дмитро Пилипів. Місцевий краєзнавець Василь Синишин, який пережив ці події, згадував: «На Покрову, 14 жовтня 1949 р., до Русилова прибуло все районне начальство, очільники МДБ, органів суду та прокуратури, їх супроводжував гарнізон солдатів. На зборах перед селянами голова райвиконкому Дмитро Кочубей повідомив, що Русилівська сільська рада ліквідована, колгосп також ліквідований, а всі жителі села будуть виселені...». Акція з депортації розпочалася 20 жовтня. На кожну родину виділяли 1 – 2 підводи, дозволяли брати лише продукти харчування, одяг та посуд, а їхні будинки руйнували. «... Люди не стримували сліз, коли горіла дерев'яна церква XVII ст., руйнували кам'яні хрести на могилах, від ударів падали стіни школи, яку збудували у 1930 р.», – згадував Василь Синишин. За місяць п'ять родин, які не вступили в колгосп, вивезли в Західний Сибір і Казахстан, а 167 сімей депортували в чотири райони Дніпропетровської області. Людей поселяли здебільшого в будинки, власники яких загинули під час голоду 1946 – 1947 рр. Переселенців зараховували до місцевих колгоспів. Повертатися на рідні місця русилівчани почали в 1953 р. За два роки до Русилова повернулося 100 сімей корінних мешканців. Колективні звернення до Москви про офіційне відновлення села результату не давали. Русилівську сільську раду поновлено лише в 1995 р. А рішенням сесії Тернопільської обласної ради від 11 лютого 2010 р. с. Русилів і всіх його жителів реабілітували [3].

Отже, наукові експедиції музейників теренами Західної України є суттєвим складником поповнення фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні з теми українсько-польських переселень. Місцями пошуку стали як обласні, так і районні центри західноукраїнських земель, що сприяє збагаченню та розширенню фондової колекції за рахунок представлення регіональних особливостей і репрезентує участь у трансфері різних етнічних груп українців, зокрема жителів Надсяння, лемків. У ході відряджень проводилася аудіофіксація спогадів учасників та свідків тих подій, що дає можливість поглибити напрацювання музейників у напрямі усної історії. Варто зазначити, що комплектування джерельної бази із зазначеної теми потребує подальшої розробки. У фондозбірні обмаль матеріалів та персональних комплексів, що ілюструють переселення бойків, внутрішньоукраїнську депортаційну політику. А це означає, що попереду нові маршрути, нові зустрічі, нові враження і, звичайно ж, нові експонати, які дадуть змогу всебічно представити в експозиції тему насильницьких трансферів.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – Патриляк І.М. // Фонди НМІУДСВ.
2. Генеральний каталог. – Русиняк П.Й. // Фонди НМІУДСВ.
3. Генеральний каталог. – Синишин В.М. // Фонди НМІУДСВ.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. Т. 2. 1946 – 1947 рр. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / відповідальний редактор Сливка Ю. – Львів, 1998. – 540 с.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади у трьох томах. Т. 3. Спогади / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / відповідальний редактор Сливка Ю. – Львів, 1998. – 418 с.
6. Інвентарні книги груп зберігання «Документи», «Фото», «Речі», «Науково-допоміжний фонд» Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. (далі – Фонди НМІУДСВ).
7. Інформаційний матеріал до 70-річчя з часу проведення польською владою акції «Вісла» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.tetory.gov.ua>.
8. Кляшторна Н. Акція – 51. Книга пам'яті. – Брошнів-Осада, 2009. – 448 с.
9. Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки / Передмова О. Юристовського. Післямова Д. Петречко. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 232 с.
10. Макар Ю. Горний М. Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Т. 3. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2015. – 960 с.
11. Макар Ю. Горний М. Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Т. 3. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2014. – 900 с.
12. Макар Ю. Горний М. Макар В. Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.
13. Політковська. Ю. Суд пам'яті: матеріальна складова [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zaxid.net>.
14. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
15. Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944 – 1950-х роках. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 91-93. – С. 60 – 63 [електронний ресурс].
16. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944 – 1951. – Львів, 2007. – 294 с.
17. Фонди НМІУДСВ. – КН-216569. – Д-35930; КН-21657. – Д-35931; КН-216568. – Д-35929; КН-216573. – Д-35934.
18. Фонди НМІУДСВ. – КН-233785. – РР-2180; КН-233786. – РТ-3414.
19. Фонди НМІУДСВ. – КН-239244. – Д-43379; КН-239246. – РТ-3467.
20. Фонди НМІУДСВ. – КН-264351. – РД-263; НД-29610.
21. Фонди НМІУДСВ. – КН-266029/1,2. – РШ-1340/1,2.
22. Фонди НМІУДСВ. – КН-268294. – РТ-3941; КН-268295. – РМ-2337.
23. Фонди НМІУДСВ. – НД-29838; ТФ-5684.
24. Фонди НМІУДСВ. – НД-30090.
25. Фонди НМІУДСВ. – НД-30307; КН-269478. – РТ-4057; НД-30305.

© **Светлана ДАЦЕНКО**

МАРШРУТАМИ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ. ПО МАТЕРИАЛАМ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ ТЕРРИТОРИЕЙ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ

Подано краткий обзор путей поступления персональных комплексов участников и свидетелей украинско-польского трансфера. Проанализированы материалы, которые пополнили фондovou коллекцию Национального музея истории Украины во Второй мировой войне и станут источником дальнейшего исследования, а также экспозиционного освещения истории украинско-польских отношений.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, трансфер, операция «Висла», обмен населением, фондová коллекция.

© **Svitlana DATSENKO**

ROUTES OF RESETTLEMENTS. ON MATERIALS OF THE MUSEUM EXPEDITIONS IN WESTERN UKRAINE

The article presents a brief review of the ways of replenishment of personal belongings of participants and witnesses of the Ukrainian-Polish resettlements. It is analyzed the materials which have replenished the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War and become a source of further research and exposition of the history of Ukrainian-Polish relations.

Key words: Ukrainian-Polish relations, resettlement, operation «Wisla», population exchange, fund collection.